

УДК 340.1

*Вадим Петрович Іванов,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0005-6687-3749*

ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ

Постановка проблеми. Інститут «зловживання правом» має давнє історичне підґрунтя, укорінене в правових і філософських традиціях. Хоча його визначення та розуміння можуть відрізнятися в різних історичних періодах і правових системах, однак сама ідея обмеження неправомірного використання права була присутня у різних її формах протягом значної частини історії людства.

Концепція «зловживання правом» ґрунтується на принципі, згідно з яким реалізація законного права не повинна здійснюватися лише для того, щоб завдати шкоди іншій особі. Цей принцип походить з прецедентного права і сформувався у доктрині *aemulatio vicini under the jus commune* (з лат. так зване право сусідства). Він також походить від класичної теорії про *neminem laedit qui jure suo utitur* (з лат. той, хто користується правом, нікому не завдає шкоди), натомість охоплює ідею *le droit cesse où l'abus commence* (з франц. право закінчується там, де починається зловживання) [7, с. 544].

Кількість випадків «зловживання правом» з кожним роком не зменшується, а способи та межі використання такого зловживання постійно розширюються. Відповідно, на нашу думку, актуальним є дослідження еволюції та законодавчого закріплення поняття «зловживання правом» у різних країнах на різних етапах його розвитку та спроба розкрити теоретичну сутність досліджуваного вище явища, що і є метою нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових досліджень цієї проблематики варто виокремити праці як теоретиків права, так і представників галузевих юридичних наук, серед яких: Д. Бакаєв, М. Бару, Н. Буроменська, Ф. Веніславський, Ю. Жорнокуй, С. Зайцева, Б. Карнаух, Т. Полянський, В. Резнікова, О. Рогач, С. Серьогін, І. Спасибо-Фатєєва, М. Хміль та інші вчені, у тому числі зарубіжні, зокрема: М. Байєрс, В. Болгар, Е. Конант, Т. Літає, К. Мінгам, Дж. Перілло, М. Плانیоль, Е. Рейд, М. Шоу та ін. Однак, незважаючи на значний дослідницький інтерес, проблема зловживання правом на сьогодні залишається актуальною.

Виклад основного матеріалу. Інститут «зловживання правом» має тривалу та багату історію, яка відображає еволюцію розуміння соціальної та моральної відповідальності, що супроводжує використання законних прав. Ця концепція продовжує відігравати важливу роль у сучасних правових системах і вважається ключовим інструментом для здійснення правосуддя та захисту суспільних інтересів. Саме для цього використовуються різні механізми контролю, включаючи судові органи та суспільну відповідальність. Зловживання правом може включати в себе різні форми та методи, які змінювались у різні епохи. Це поняття має глибоке коріння, адже зазвичай люди з владними повноваженнями часто зловживали своїми правами задля отримання вигоди та/або обмеження прав інших осіб.

На нашу думку, сутність поняття «зловживання правом» доцільно розкривати з огляду на етапи його історичного розвитку. Так, значна частина правових інститутів бере свій початок у період розквіту римського права, тобто ще в часи Стародавнього Риму. Відповідно перші згадки про проблему «зловживання правом» науковці найчастіше виявляють під час аналізу юридичних текстів і творів впливових римських юристів, таких як Гай, Ульпіан і Юстиніан у *Corpus Juris Civilis*. Саме їх праці сформували уявлення про принципи та доктрини здійснення прав та обмежень з метою забезпечення суспільної справедливості. Наприклад, Законом XII таблиць було передбачено право власника земельної ділянки надавати дозвіл на збір на ній горіхів власнику дерева, що росло на сусідній ділянці [3, с. 238]. Водночас схожі правила можна зустріти і в законах афінського політика Солона, які з'явилися ще задовго до першого писаного джерела римського права. У цих законах,

для прикладу, містилось положення про заборону на садження різних видів дерев ближче, ніж за п'ять футів від володіння сусіда, а при посадці смоковниці або маслин – за дев'ять, оскільки такі види дерев пускають коріння далі за інші та можуть зашкодити сусіднім рослинам [9].

Важливо зазначити, що вчення про «зловживання правом» у Стародавній Греції було обмежене через фрагментарний характер збережених правових і філософських текстів. На відміну від римського права, яке мало комплексну правову систему та було представлене численними юридичними працями, давньогрецька правова думка відома переважно завдяки філософським трактатам та історичним оповіданням. Як результат, конкретні дискусії про «зловживання правом» у давньогрецьких джерелах, на жаль, є важкодоступними. Втім, загальні ідеї про помірність, увагу до інших і прагнення до справедливості все ж свідчать про турботу та відповідальне використання прав у давньогрецькому суспільстві, навіть якщо ця концепція, порівняно з римським правом, не була чітко сформульована.

Відомий у римському праві принцип *bona fides* (з лат. принцип сумлінності) вимагав від сторін здійснювати свої права у спосіб, який узгоджувався з очікуваннями розумної людини [12]. Це означало, що особа не могла використовувати своє право, щоб завдати шкоди іншій особі чи порушити закон. Така концепція отримала подальший розвиток у середньовічному канонічному праві, яке визнавало принцип *abitus juris* (з лат. зловживання правом) і вимагало, щоб здійснення законних прав керувалося принципами рівності та справедливості.

З часом до суспільства приходить усвідомлення необхідності встановлення в законі рівної для всіх міри свободи та водночас стає очевидним, що свобода індивіда не може бути абсолютною. Так, вже у Декларації прав людини і громадянина, прийнятій 1789 року у Франції, зокрема у ст. 4, йдеться про те, що «свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому: таким чином права кожної людини не мають меж, за винятком тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування такими самими правами. Ці обмеження можуть бути визначені лише законом». Також у ст. 11 Декларації зазначено, що «вільне вираження думок і поглядів є одним з найбільш дорогоцінних прав людини: тому кожен громадянин може вільно висловлюватись, писати і друкуватись, але водночас відповідати за зловживання цією свободою у випадках, встановлених законом» [4]. Хоча, як бачимо, прямої заборони на «зловживання правом» Декларація не містила.

І лише завдяки діяльності судових органів у Франції ідея *abus de droit* (з франц. зловживання правом) набула остаточного доктринального оформлення. Джозеф М. Перілло зазначає, що перше судове рішення, яким було визнано «зловживання правом», ухвалено апеляційним судом м. Кольмар у 1855 році у справі «Про високий комин, зведений на зло сусідові» [8, с. 43]. Цивільний кодекс Франції, введений у дію ще указом Наполеона Бонапарта у 1804 році (з наступними поправками діє до цього часу), також містить положення про зловживання правом, яке ґрунтувалось на вже зазначеному вище принципі *bona fides*. Це положення давало змогу судам обмежувати використання прав, якщо такі права вважалися такими, якими зловживають, або такими, що суперечать суспільному благу. Подібним чином у Німеччині була визнана концепція «об'єктивного обмеження прав», яка вимагала, щоб здійснення законних прав було збалансоване з інтересами інших осіб та суспільним благом.

У XX столітті інститут зловживання правом набув подальшого розвитку в міжнародному праві, зокрема у сфері прав людини. Міжнародні документи, такі як Загальна декларація прав людини 1948 року та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року визначають, що здійснення прав має керуватися принципами справедливості, рівності та людської гідності. Норми названих вище актів також визначають, що реалізація прав може бути обмежена, якщо це необхідне для захисту прав і свобод інших чи задля сприяння суспільному благу.

Отже, в *ранніх формах*, особливо у природному праві, поняття «зловживання правом» було малорозвинуте. Воно виникло як відповідь на необхідність регулювання поведінки людей, що зловживали своїми правами на шкоду іншим. Такі дії могли включати все – від зловживання власністю до зловживання правами на свободу. В *більш пізніх формах*, оскільки системи права активно розвивались і ставали все більш складними, поняття «зловживання правом» також ставало більш визначеним і гнучким. Законодавці, судді та практикуючі юристи почали активно використовувати поняття «зловживання правом» для врегулювання низки ситуацій, від зловживання корпоративними правами до зловживання інтелектуальною власністю. «Суди справедливості» прагнули

запобігти недобросовісному використанню законних прав і втручалися у відносини між особами. На сучасному етапі поняття «зловживання правом» стало ще більш важливим. Це передусім пов'язано з глобалізацією та активним розвитком міжнародного права. У зв'язку з цим з'явилась необхідність більш детального визначення того, що ж саме вважається «зловживанням правом» і як воно повинно регулюватися.

Так, у ст. 226 Німецького цивільного уложення (BGB) можна віднайти принцип «зловживання правом» під поняттям *Schikaneverbot* (з нім. заборона ненависті). У перекладі на українську цей принцип звучить так: «здійснення права є неприпустимим, якщо його метою є лише заподіяння шкоди іншій особі» [2, с. 1029]. Стаття 2 (Einleitung) Цивільного кодексу Швейцарії визначає: «Від кожного очікується здійснення своїх прав і виконання своїх обов'язків згідно з правилами добросовісності. Очевидне зловживання правом не захищається законом» [2, с. 1031]. Статті 19–21 Цивільного кодексу Філіппін також слідують зазначеним вище принципам, наголошуючи на справедливості, чесності, добросовісності та компенсації за завдану шкоду [11]. Подібний підхід до «зловживання правом» можемо спостерігати і в шотландському праві (є змішаною юрисдикцією цивільного / загального права), в якому існує більш обмежена доктрина, відома як *aemulatio vicini*, тобто використання законного права лише для того, щоб завдати роздратування, шкоди чи травми іншій особі [10].

Існує низка судових справ, у яких у текстах рішень йдеться про «зловживання правом». Так, у міжнародному праві цікавим прикладом є справа *United States – Import Prohibition of Certain Shrimp and Shrimp Products* щодо заборони імпорту певних видів креветок і захисту морських черепах, яка розглядалась Світовою організацією торгівлі (СОТ). Так, Апеляційний орган СОТ постановив, що Сполучені Штати не можуть зловживати своїм правом, посиляючись на виняток із Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ), який передбачає заборону на імпорт креветок і реалізується без урахування наслідків застосування засобів для їх вилову на випадковий вилов і загибель морських черепах [1, с. 30]. Крім того, щонайменше дві наступні комісії СОТ також посилалися на принцип зловживання правом у ситуаціях, пов'язаних із заборонаю імпорту азбесту та невиконанням рекомендацій комісії СОТ та Апеляційного органу СОТ [6, с. 389–431].

Отже, для констатації «зловживання правом» має бути використана принаймні одна з чотирьох таких умов.

1. Переважною мотивацією використання права є заподіяння шкоди.
2. Відсутня законна підстава для використання особою свого права.
3. Використання права суперечить принципу *contra bonos mores* (з франц. добрим звичаям) або порушує добросовісність чи справедливість.
4. Право використовується не за призначенням [5].

Висновки. У теоретичному контексті «зловживання правом» є порушенням моралі та етики. Воно включає в себе використання законних прав для незаконних або неморальних цілей, а також слугує для досягнення особистої вигоди на шкоду іншим. Теорія права як наука, яка досліджує зловживання правом, покликана створити теоретичне наукове підґрунтя для діяльності судів з реалізації їх повноважень задля обмеження таких дій і захисту прав і свобод громадян. У цьому контексті принцип добросовісного використання права є одним з основних. Він полягає в тому, що індивід або організація повинні використовувати свої права в межах моралі, етики та загальноприйнятого порядку, не допускаючи зловживання, яке може завдати шкоди іншим або суспільству в цілому.

Незважаючи на тривалу еволюцію, створення єдиного визначення поняття «зловживання правом» залишається доволі дискусійним. З огляду на сучасний стан розвитку суспільства, зміни в соціальних і політичних структурах, основна проблема дослідження залишається актуальною: забезпечення прав і свобод для особи без будь-яких зловживань. Відповідно це питання вимагає постійної роботи законодавчих органів, науковців, активної участі громадян і запровадження прозорих систем контролю задля забезпечення справедливості і рівності.

На нашу думку, «зловживання правом» можемо визначити як недобросовісну діяльність суб'єкта з використання наданих йому законодавцем прав задля заподіяння шкоди суспільству та / або іншим особам, або використання права, наданого особі, не за призначенням.

Список використаних джерел

1. Козій М. Х., Бордалбоя М. Переваги членства у Світовій організації торгівлі / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Київ, 2016. 38 с.
2. Bolgár Vera. Abuse of Rights in France, Germany, and Switzerland: A Survey of a Recent Chapter in Legal Doctrine. *Louisiana Law Review*. 1975. Vol. 35, № 4. URL: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol35/iss5/4>
3. Conant E. B. The Laws of the Twelve Tables. *St. Louis Law Review*. 1928. Vol. 231, N 13. URL: https://openscholarship.wustl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5092&context=law_lawreview
4. Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen de 1789. URL: <http://www.textes.justice.gouv.fr/textes-fondamentaux-10086/droits-de-lhomme-et-libertes-fondamentales-10087/declaration-des-droits-de-lhomme-et-du-citoyen-de-1789-10116.html>
5. Massachusetts Mut. Life Ins. Co. v. Nails. Supreme Court of Louisiana. 1989. Record 549 So. 2d 826. URL: <https://law.justia.com/cases/louisiana/supreme-court/1989/89-c-0550-2.html>
6. Michael Byers. Abuse of Rights: An Old Principle, A New Age. *McGill Law Journal*. 2002. Vol. 47:2. URL: <https://lawjournal.mcgill.ca/article/abuse-of-rights-an-old-principle-a-new-age/>
7. Mingam C., Duval A. L'abus de droit, état du droit positif. *Revue juridique de l'Ouest*. 1998. URL: https://www.persee.fr/doc/juro_0990-1027_1998_num_11_4_2487
8. Perillo J. M. Abuse of Rights: A Pervasive Legal Concept. *Pacific Law Journal*. 1995. Vol. 35. URL: https://ir.lawnet.fordham.edu/faculty_scholarship/784
9. Plutarch. The Parallel lives. Loeb classical library edition. 1914. Vol. 1. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Solon+Publicola*.html
10. Reid E. The Doctrine of Abuse of Rights: Perspective from a Mixed Jurisdiction. *Electronic Journal of Comparative Law* 8. 2004. № 3. URL: <https://web.archive.org/web/20170206201518/http://www.ejcl.org/>
11. The Civil Code of the Philippines. 2016. URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/50160/102475/F1500145909/PHL50160.pdf>
12. Ucaryilmaz T.S. The principle of Bona Fides from Roman law. Conterpopary law. PhD Thesis. Law department İhsan Dogramaci Bilkent University, Ankara. 2018. URL: <http://repository.bilkent.edu.tr/bitstream/handle/11693/47574/10193407.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

References

1. Kozii M. Kh., Bordanboia M. Perevahy chlenstva u Svitovii Orhanizatsii Torhivli. Ministerstvo ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy: Broshura. 2016. 38 s.
2. Bolgár Vera. Abuse of Rights in France, Germany, and Switzerland: A Survey of a Recent Chapter in Legal Doctrine. *Louisiana Law Review*. 1975. Vol. 35, N 4. URL: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol35/iss5/4>
3. Conant E. B. The Laws of the Twelve Tables. *St. Louis Law Review*. 1928. Vol. 231, N 13. URL: https://openscholarship.wustl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5092&context=law_lawreview
4. Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen de 1789. URL: <http://www.textes.justice.gouv.fr/textes-fondamentaux-10086/droits-de-lhomme-et-libertes-fondamentales-10087/declaration-des-droits-de-lhomme-et-du-citoyen-de-1789-10116.html>
5. Massachusetts Mut. Life Ins. Co. v. Nails. Supreme Court of Louisiana. 1989. Record 549 So. 2d 826. URL: <https://law.justia.com/cases/louisiana/supreme-court/1989/89-c-0550-2.html>
6. Michael Byers. Abuse of Rights: An Old Principle, A New Age. *McGill Law Journal*. 2002. Vol. 47:2. URL: <https://lawjournal.mcgill.ca/article/abuse-of-rights-an-old-principle-a-new-age/>
7. Mingam C., Duval A. L'abus de droit, état du droit positif. *Revue juridique de l'Ouest*. 1998. URL: https://www.persee.fr/doc/juro_0990-1027_1998_num_11_4_2487
8. Perillo J. M. Abuse of Rights: A Pervasive Legal Concept. *Pacific Law Journal*. 1995. Vol. 35. URL: https://ir.lawnet.fordham.edu/faculty_scholarship/784
9. Plutarch. The Parallel lives. Loeb classical library edition. 1914. Vol. 1. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Solon+Publicola*.html
10. Reid E. The Doctrine of Abuse of Rights: Perspective from a Mixed Jurisdiction. *Electronic Journal of Comparative Law* 8. 2004. № 3. URL: <https://web.archive.org/web/20170206201518/http://www.ejcl.org/>
11. The Civil Code of the Philippines. 2016. URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/50160/102475/F1500145909/PHL50160.pdf>
12. Ucaryilmaz T. S. The principle of Bona Fides from Roman law. Conterpopary law. PhD Thesis. Law department İhsan Dogramaci Bilkent University, Ankara. 2018. URL: <http://repository.bilkent.edu.tr/bitstream/handle/11693/47574/10193407.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Іванов В. П. Еволюція інституту зловживання правом

Зловживання правом є важливим інститутом системи права. Поняття та способи його використання можуть відрізнятися у різних країнах, однак основна концепція залишається незмінною: індивід не може використовувати свої законні права на шкоду іншим або ж для досягнення незаконної мети. Історичний розвиток інституту зловживання правом можна простежити на прикладі римського права, в якому були впроваджені поняття *contra bonos mores* (з лат. шкодити моральному благополуччю суспільства) та *in fraudem legis agere* (з лат. діяти всупереч закону), що на сьогодні вважаються формами зловживання правом. У середньовіччі в англосаксонській правовій системі теорія зловживання правом розвивалася через концепції *equity* (з англ. справедливості) та *abuse of right*. У період нової історії цей інститут продовжує розвиватися та адаптуватися до змінюваних умов сучасного суспільства. Деякі країни намагались врегулювати питання зловживання правом у своєму цивільному законодавстві. Це поняття також має відображення в міжнародному праві, де застосовується у контексті прав людини, приватного права тощо. Сучасне розуміння зловживання правом передбачає, що використання права може бути визнано зловживанням, якщо воно не відповідає справжньому своєму призначенню, завдає шкоди інтересам інших осіб або суспільству в цілому та не відповідає принципу справедливості.

Ключові слова: зловживання правом, римське право, принцип неприпустимості зловживання правом, неправомірне використання права, принцип добросовісності, принцип справедливості.

Ivanov V. P. Evolution of the institute of abuse of right

The abuse of right is an important institution in the legal system. Although the concept and methods of its use may differ from country to country, the basic concept remains the same: an individual cannot use his legal rights to harm others or to achieve an illegal goal. The historical background of the institution of abuse of right to be traced on the example of Roman law, which introduced the concepts of *contra bonos mores* (from Latin to harm the moral well-being of society) and *in fraudem legis agere* (from Latin to act contrary to the law), which today are considered forms of abuse of right. It is important to note that the doctrine of the «abuse of right» in ancient Greece was limited by the fragmentary nature of the surviving legal and philosophical texts. Unlike Roman law, which had a complex legal system and was represented by numerous legal works, ancient Greek legal thought is known mainly through philosophical treatises and historical narratives. As a result, specific discussions of «abuse of right» in ancient Greek sources are unfortunately hard to come by. However, the general ideas of moderation, concern for others, and the pursuit of justice nevertheless indicate a concern and responsible use of rights in ancient Greek society, even if this concept, compared to Roman law, was not clearly formulated. In the Middle Ages, in the Anglo-Saxon law, the theory of abuse of rights developed through the concepts of equity.

In the period of recent history (from the middle of the XV century to the end of the XIX – the beginning of the XX century), this institute continues to develop and adapt to the changing conditions of modern society. Some countries, such as France, were among the first to attempt to legislate abuse of rights in their Civil Code. Over time, other jurisdictions have incorporated the statute of abuse of right into their domestic legislation. This concept is also reflected in international law, where it can be applied in the context of human rights, private law, and other fields. The modern understanding of the abuse of right assumes that the use of the right can be recognized as abuse if it does not correspond to its true purpose, harms the interests of other persons or society, and does not comply with the principle of justice.

Based on the research and established judicial practice, we conclude that at least one of the following four conditions must be used to establish «abuse of the right»: 1. The predominant motivation for using the right is to cause harm. 2. There is no legal basis for exercising its right. 3. The exercise of the right contradicts the principle of *contra bonos mores* or violates good faith or justice. 4. The right is not used for its intended purpose.

Key words: abuse of right, the Roman law, principle of the inadmissibility of the abuse of right, judicial discretion, principle of good faith, principle of justice.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-453-457